

Oorlogsverslaggever Klaus Mann, sergeant in dienst van het Amerikaanse leger, pakte zijn rugzak in en verliet het kleine hotel achter het Pantheon. Te voet ging hij naar het redactiekantoor van de *Stars and Stripes*, de legerkrant waar hij voor werkte, om zijn instructies in ontvangst te nemen. Het was druk op straat. Huisvrouwen droegen verrassend volle boodschappentassen, magere straatverkopers prezen luidkeels hun wat armoedig ogende waren aan, oude mannen zaten op terrasjes wijn te drinken. Aan weinig was te zien dat dit een stad in oorlog was geweest. Vrijwel geen gebouw was beschadigd door bommen of kogels. Het respect voor het historische stadscentrum had de geallieerden tot terughoudendheid bewogen. Klaus passeerde het theater aan de Largo Argentina, gooide een muntstuk naar een blinde bedelaar die met een hond op een kleedje op de stoep zat en ging rechtsaf de smalle winkelstraat in die naar de Campo dei Fiori leidde. Het redactiekantoor van de *Stars and Stripes* bevond zich op de tweede verdieping van een licht naar voren hellend palazzo aan de zuidkant van het plein, boven een eethuis en een woning met krijsende kinderen en hun nog harder krijsende moeder. Klaus beklom de trappen en ging het kantoor binnen.

De telex ratelde, een secretaresse was aan het telefoneren, kolonel Neville stond bij het raam te roken.

‘Sir,’ zei Klaus.

Kolonel Neville, het hoofd van de Europese redactie van

de *Stars and Stripes*, draaide zich om. ‘Sergeant Mann,’ zei hij. ‘Neem plaats.’

Ze gingen aan het bureau zitten.

‘Je weet wat ik van je verwacht?’ vroeg de kolonel.

6 ‘U stuurt me naar München om verslag te doen van de situatie daar,’ zei Klaus.

‘Zo is het.’ Neville vouwde een landkaart open en wees een route aan. ‘Ga via Oostenrijk naar Duitsland, kijk rond in je geboortestad en schrijf over wat je te zien en te horen krijgt. Onze lezers willen weten hoe de stemming in Europa is nu de dictators dood zijn en de nazi’s met de staart tussen de benen maken dat ze wegekomen.’

Klaus was al de hele dag nerveus en opgetogen. Terug naar München... Hier had hij twaalf jaar op gewacht, om precies te zijn sinds 13 maart 1933 toen hij zijn ouderlijk huis, zijn stad, zijn vaderland in allerijl had moeten verlaten. Hij was er daarna nooit terug geweest.

‘Er staat hier vlak om de hoek een jeep voor je klaar.’ Kolonel Neville tikte op een dikke envelop die op tafel lag. ‘Hierin zit alles wat je nodig hebt, instructies, geld, alles.’

‘Een jeep? Ik heb geen rijbewijs,’ zei Klaus.

‘Tewksbury wel,’ zei kolonel Neville.

‘Wie is Tewksbury?’

‘De fotograaf die met je meegaat. Ik wil een reportage in woord en beeld. Tewksbury is onderweg hiernaartoe, hij zal zo wel komen. Wil je koffie? Iets sterkers?’

‘Koffie is prima.’ Klaus bekeek de route die de kolonel hem had gewezen. Noord-Italië. Bologna. Het gebombardeerde landhuis van Hitler in Berchtesgaden. Salzburg. Het concentratiekamp in Dachau. München. ‘Hoeveel tijd krijgen we hiervoor?’

‘De tijd die je nodig denkt te hebben. Ik wil een gedegen artikel en geen oppervlakkig haastwerk. Probeer zo veel mogelijk mensen te spreken: slachtoffers, fascisten, overlevenden

van het slagveld of de concentratiekampen, de kampbeulen. Ik weet wat je in je mars hebt en bovendien ben jij de enige van ons die Europa goed kent. Het is niet voor niets dat ik jou voor deze klus heb gekozen en niet een van je collega's. Ah, daar zul je hem hebben. Tewksbury, kom kennismaken met je reisgenoot.'

7

John Tewksbury was een donkerblonde soldaat van een jaar of vijfentwintig, die naar scheerzeep rook en Klaus hartelijk de hand schudde. Klaus meende hem weleens eerder te hebben gezien tijdens de maandenlange veldtocht van het Vijfde Leger door Italië, maar ze hadden elkaar nooit gesproken. Tewksbury's blozende wangen waren zo rood alsof iemand ze had ingewreven met sneeuw en zijn gebit was zo gaaf en wit dat Klaus het graag van hem had willen overnemen. Zijn eigen tanden waren het lelijkste deel van zijn lichaam en ze werden elk jaar lelijker. Ook de rest van zijn lijf was de moed aan het opgeven. Zijn haargrens was op weg naar zijn achterhoofd, zijn broeken zaten strakker om zijn buik dan hem lief was. Ooit kostte het Klaus geen enkele moeite een knappe jongen in bed te krijgen, maar die tijd was voorbij – hij was er inmiddels aan gewend geraakt een man te moeten betalen voor seks. Sinds hij zich bij het Amerikaanse leger had aangesloten had hij nooit meer iemand betaald voor seks, simpelweg omdat hij nooit meer seks met iemand had gehad. Homoseksualiteit werd in het leger niet getolereerd. Om tot dat leger te worden toegelaten had Klaus het grootste offer van zijn leven gebracht: hij had gelogen over wie hij werkelijk was.

Ze namen afscheid van kolonel Neville en gingen op weg naar de jeep, die in een zijstraat geparkeerd stond. Verderop op het plein, bij het standbeeld van Giordano Bruno, stonden drie oude mannen met elkaar te praten. Toen Klaus en Tewksbury hen passeerden, keerde een van de mannen zich naar hen toe, nam zijn pet af en zei: '*Grazie, Americani.*'

Klaus glimlachte, gaf de man een hand, zei: 'Veel geluk' en liep verder. Het was niet de eerste keer dat een onbekende hem bedankte en hij wist dat het niet voor hem persoonlijk bedoeld was, maar louter omdat hij het uniform van de bevrijders droeg. Er was de vorige avond zelfs voor hem geapplaudisseerd, nou ja, voor het leger dat hij vertegenwoordigde. De mensen op straat waren opgelucht en blij dat de ellende voorbij was. Benito Mussolini, de dictator die het land jarenlang in zijn greep had gehouden, was op 27 april door partizanen opgepakt toen hij naar Zwitserland probeerde te vluchten, doodgeschoten en in Milaan aan zijn voeten opgehangen. Twee dagen later had Adolf Hitler zelfmoord gepleegd in zijn bunker in Berlijn en onmiddellijk daarna hadden de Duitse troepen in Italië zich overgegeven. Het gerucht ging dat het een kwestie van dagen was voordat de Duitsers ook in de rest van Europa zouden capituleren. De *Stars and Stripes* had er extra edities over uitgebracht.

Klaus had gehoord dat het tentoongestelde lijk van Mussolini voortdurend werd uitgescholden en bespuwd. Italianen die er anders over dachten, de fascistische en de meelopers, bleven binnen of hielden hun mond. Wie met het nu verslagen bewind had geheuld was een kwetsbare prooi voor de op wraak beluste overwinnaars.

Hij moest denken aan een middag waarop hij Hitler van heel dichtbij had meegemaakt. Dat was in 1930 of 1931 geweest, in elk geval was het in München, lang voordat de nazi's aan de macht kwamen.

Klaus was de stad in gegaan om boeken te kopen en ging daarna iets drinken in een tearoom aan de Rindermarkt. Bladerend in een van zijn nieuwe aanwinsten, een roman van Hermann Hesse die zijn vader hem had aanbevolen, betrad hij het etablissement en koos een tafeltje bij het raam, waar het licht beter was dan in de verder nogal donkere ruimte. Het was druk, obers met dienbladen liepen af en aan.

Niet ver van het tafeltje waaraan Klaus had plaatsgenomen, meende hij een stem te herkennen en toen hij van zijn boek opkeek, zag hij Adolf Hitler, de leider van de Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij. Hij was in het gezelschap van een andere man en twee jonge vrouwen die waren gekleed als voor een theaterbezoek. Hitler zelf droeg een bruin uniform en om zijn bovenarm een band met een hakenkruis. Hij zag eruit zoals op de krantenfoto's. Toen Klaus doorhad bij wie hij in de buurt was gaan zitten, was het te laat om onopvallend op te staan en een andere tafel te zoeken. Hij besloot deze gelegenheid te gebruiken om het gezelschap af te luisteren en bestelde koffie.

Hitler en zijn tafelenoten aten gebak en bespraken een operette die, zo begreep Klaus, die avond in het Nationaltheater zou worden opgevoerd.

'Die Therese Giehse is niet eens zuiver arisch,' zei een van de vrouwen. 'Ik begrijp werkelijk niet waarom je haar zo bewondert.'

'Flauwekul,' zei Hitler, 'alsof ik het verschil niet zou zien tussen arisch en Semitisch surrogaat.'

'Maar Adolf,' zei de andere vrouw, 'het is toch algemeen bekend dat...'

'Twijfel niet aan mijn beoordelingsvermogen,' blafte Hitler. Hij smet zijn vorkje neer. 'Ze is mijn favoriete toneelster. Ik wil haar na de voorstelling ontmoeten. Regel dat voor me.' Een vette lok zwart haar viel voor zijn ogen. Zijn stem deed Klaus denken aan een opgewonden kettinghond. Aan de tafels om hem heen was het stil geworden.

'Natuurlijk zie jij het verschil tussen ariër en *Untermensch*,' zei de man onderdanig. 'We twijfelen echt niet aan je beoordelingsvermogen, mijn beste Adolf.' Hij zweette. 'Ze bedoelt alleen...'

'Het kan me niet schelen wat ze bedoelt. Ik verheug me op een mooie avond en wil geen kwaad woord horen over Therese Giehse.'

De vrouw die de fout gevallen opmerking had gemaakt wilde Hitlers arm pakken, maar aarzelde en trok haar hand terug. Hitler sloeg de zwarte lok opzij en zweeg nijdig.

Klaus betaalde voor zijn koffie en verliet de tearoom.

10 Eén ding stond na deze middag voor hem vast: een lelijk, opgewonden mannetje als deze Adolf Hitler, wiens stem absoluut niet te verdragen was, zou nooit aan de macht komen. Zo stom waren de Duitsers niet. Hoe aanlokkelijk de beloftes van de NSDAP voor veel mensen ook mochten zijn, bij verkiezingen ging het altijd om het gezicht van een partij. En dit gezicht was te bespottelijk voor woorden.

Hoe naïef was hij toen geweest, bedacht Klaus nu. Hoe naïef was heel Europa in die tijd...

En nu was de dictator dood. De man die zijn leven jarenlang had beheerst was dood en Klaus ging terug naar huis. Eindelijk.

Toen ze vijf minuten later bij de jeep stonden en de soldaat die het voertuig bewaakte hadden bedankt en weggestuurd, zei Tewksbury: 'Ik heb speciaal gevraagd of ik met jou mee mocht naar Duitsland, Mann.' Hij sprak Klaus' achternaam uit als 'Mén', zoals de meeste Amerikanen, en Klaus vond dat altijd buitengewoon onpersoonlijk klinken. 'De kolonel wilde eigenlijk een ander met je mee laten gaan, maar ik heb hem weten om te praten.' Hij legde zijn rugzak op de achterbank en stapte in.

'O ja?' Klaus keek hem met nieuwsgierige belangstelling aan.

'Ja. Jouw vader is toch Thomas Mann, de schrijver?'

'Klopt,' zei Klaus. 'Hoezo?'

'Ik heb zijn romans gelezen, ik vind ze geweldig.'

Ach, het was weer eens zover, Klaus was interessant vanwege zijn vader. Hij probeerde zijn gelaatsuitdrukking neutraal te houden. 'Ja, zijn romans zijn heel goed,' zei hij koel.

‘Het lijkt me bijzonder iemand zoals hij als vader te hebben,’ zei Tewksbury.

‘Iemand zoals hij als vader hebben is absoluut bijzonder,’ gaf Klaus toe. De ironie in zijn antwoord ontging zijn gesprekspartner. Hij liet het maar zo, ging naast Tewksbury zitten en legde zijn pakje sigaretten en aantekeningenboekje binnen handbereik.

11

Ze volgden de rivier naar het Piazza del Popolo. Door een poort in de oude stadsmuur aan de westkant van het plein verlieten ze het centrum, via een buitenwijk met woonkazerne reden ze Rome uit en daarna sloegen ze de weg naar het noorden in. Het was nog vroeg op de dag, maar nu al warm. De wegen waren stoffig. Arbeiders waren op het land aan het werk. Legervoertuigen kwamen voorbij. Een herder joeg een kudde schapen de weg over. Klaus stak een sigaret op en bladerde in het boekje waarin hij al sinds zijn aankomst in Italië, ruim een jaar eerder, opschreef wat hij had meegemaakt.

Tewksbury keek naar het boekje. ‘Wilde je journalist worden omdat je vader schrijver is?’ vroeg hij.

‘Het komt door de nazi’s en de oorlog dat ik journalist ben geworden,’ zei Klaus. ‘Maar net als mijn vader ben ik eigenlijk romanschrijver. Dat was ik al voordat de ellende begon.’

‘Romanschrijver? Dat wist ik niet. Is je werk in het Engels vertaald?’

Klaus knikte. ‘Alleen in Amerika zijn mijn boeken nog te koop. In Duitsland zijn ze verboden en in bezet Europa zijn ze in geen boekhandel te vinden.’

‘Hoe komt dat?’

‘De nazi’s haten me en ze haten wat ik schrijf. Ze haten ons allemaal, mijn vader, mijn oom Heinrich, mijzelf. Ze hebben onze boeken verbrand.’

‘Je maakt me benieuwd naar wat je hebt geschreven. Als we weer thuis zijn, ga ik er meteen naar op zoek,’ zei Tewksbury. Hij keek Klaus een beetje verlegen aan. ‘Vind je het erg dat ik

je vaders werk wel ken, maar dat van jou niet? Ik weet hoe gevoelig zoiets kan liggen.'

Klaus glimlachte. 'Als we weer thuis zijn, zal ik je een van mijn boeken sturen,' zei hij. 'Nee, ik vind het niet erg.' Hij loog.

'Zet je er dan een handtekening in?'

'Onder één voorwaarde,' zei Klaus.

'En die is?'

'Ik heb nooit kunnen wennen aan de gewoonte in dit leger elkaar zonder aanhef bij de achternaam aan te spreken,' zei Klaus. 'Noem me alsjeblieft Klaus in plaats van "Mén".'

'Ik heet John,' zei John.

Ze kwamen langs velden waarin bommen kraters hadden geslagen, moesten een omweg maken omdat de brug over een smalle rivier was ingestort, zagen een uitgebrande boerderij met spelende kinderen op het erf, en in de berm langs de weg om de haverklap beschadigde en verlaten legervoertuigen. Maar al met al viel het mee wat ze die eerste uren aan oorlogsschade te zien kregen. Een boer was in zijn wijngaard planten aan het opbinden, een man en een vrouw die met twee koffers in het gras langs de weg zaten keken naar de passerende jeep. Klaus stak zijn hand op, maar ze groetten niet terug. Hij begon met het maken van aantekeningen, maar bijna meteen schroefde hij zijn pen dicht. Wat hij te melden had, was nog niet interessant genoeg voor de krant.

John vroeg: 'Wil je een sigaret voor me aansteken?'

Klaus deed het en verplaatste de brandende sigaret van zijn eigen lippen naar die van John. Hij had dit al veel vaker gedaan bij jongens en mannen die in een auto naast hem zaten, of die in bed naast hem lagen, en meestal vond hij dat opwindend. Nu was er niets opwindends aan, het was eerder ontspannend en Klaus vond dat een rustige gedachte.

John Tewksbury was aangenaam gezelschap en Klaus was vooral blij dat zijn reisgenoot iemand was met wie hij over literatuur kon praten. John bleek enorm belezen te zijn. Lezers trof hij niet vaak aan in het Amerikaanse leger en lezers van Duitse romans al helemaal niet. Klaus vergaf hem graag zijn enorme bewondering voor zijn vader.

John woonde in een voorstad van Boston en was verloofd met de dochter van zijn baas, de directeur van de stadsbibliotheek.

‘Pat en ik hebben afgesproken na de oorlog te trouwen en samen een boekwinkel te openen. Een eigen boekhandel hebben is mijn grootste droom. En dan wil ik schrijvers uitnodigen te komen voorlezen en alleen die boeken verkopen waar ik zelf van hou. Ken je Ernest Hemingway? Ik ben gek op de boeken van Hemingway.’

‘Ik heb hem ontmoet toen hij zijn eerste boek net af had. We woonden toen allebei in Parijs en vonden elkaar in onze afkeer van ijdeltuit James Joyce.’

‘Echt waar? Klaus Mann, volgens mij ben jij interessanter dan ik had vermoed. Je maakt me nu werkelijk nieuwsgierig.’

Klaus glimlachte. ‘De komende dagen zijn we tot elkaar veroordeeld, ik denk dat ik meer dan genoeg tijd zal krijgen je het een en ander te vertellen.’

Ze stopten even om te plassen en zich uit te rekken en reden daarna weer verder, langs een meer waarop witte zwanen dobberden en een visser in een roeiboort. In een boom die aan de oever stond hingen de resten van een Italiaanse vlag.

‘Wanneer is jullie strijd tegen de nazi’s begonnen?’ vroeg John. ‘Was dat meteen toen Hitler aan de macht kwam?’

‘Voor sommigen van ons wel,’ zei Klaus. ‘Maar pas toen mijn vader na lang aandringen eindelijk besloot niet langer te zwijgen, begon het echt, want toen pas sprak onze hele familie met één stem.’

‘Wanneer was dat?’

‘Bijna tien jaar geleden. Mijn moeder en hij woonden toen al jaren in Zwitserland.’

‘Zwitserland is buiten de oorlog gebleven,’ zei John.

‘Het was toen nog lang geen oorlog,’ zei Klaus, ‘althans nog geen oorlog tussen lánden.’

‘Maar dit kan ik toch werkelijk niet over mijn kant laten gaan.’ Fel tikte vader met zijn wijsvinger op de krant die voor hem op het bureau lag. Klaus en Erika zaten tegenover hem in zijn werkkamer in Küsnacht. De ramen boden uitzicht op het dorp onder hen en het nog lager gelegen Meer van Zürich.

‘Ik zal me hier in het openbaar en met klem van moeten distantiëren,’ zei vader.

Klaus was aangenaam verrast. Al sinds de dag, meer dan drie jaar geleden, waarop zowel hij als Erika Duitsland had verlaten om in ballingschap te gaan, Erika in Zwitserland, Klaus in Parijs en Amsterdam, hadden ze er bij hun vader op aangedrongen zich publiekelijk uit te spreken tegen de nazi’s. Maar de tovenaar, zoals hij in familiekring werd genoemd, had gezwegen. Tot aan dit moment. Want nu, nu ze probeerden Thomas Mann en de geëmigreerde Joodse schrijvers en uitgevers tegen elkaar uit te spelen, was zelfs voor hem de absolute grens van wat hij kon verdragen overschreden.

Op de werktafel van de tovenaar lag een exemplaar van de *Neue Zürcher Zeitung*. Eerder had in de in Parijs verschijnende emigrantenkrant *Das neue Tage-Buch* een artikel gestaan waarin triomfantelijk werd verteld dat het was gelukt de Duitse literatuur in het buitenland in veiligheid te brengen. De belangrijkste gevluchte of verbannen schrijvers hadden onderdak gevonden bij speciaal voor hen in het leven geroepen Duitstalige uitgeverijen in onder andere Amsterdam. Klaus

zelf ook, al werd hij niet genoemd in het stuk. Maar nu werd deze bewering aangevallen in de *Neue Zürcher Zeitung*. ‘Men mag de gevluchte en verboden Joodse schrijvers en uitgevers niet met de werkelijk grote Duitse literatuur verwarren. De boeken van Thomas Mann verschijnen, met zijn absolute instemming, nog gewoon in Duitsland en de heer Mann is zoals hij weet meer dan welkom in zijn vaderland.’

Een bronvermelding stond er niet bij, maar Klaus twijfelde er niet aan dat de nazi’s achter dit krantenstuk zaten. Deze poging tweedracht te zaaien tussen zijn vader en zijn gevluchte collega’s was echt niet door een Zwitserse redacteur verzonnen.

‘Ze doen het voorkomen alsof ik in hun kamp zit en daar ook met genoegen wil blijven,’ zei vader. ‘Maar de enige reden waarom ik in Duitsland ben blijven publiceren was omdat ik hoopte dat de kracht van de verbeelding en het gezonde verstand van het Duitse volk het uiteindelijk zouden winnen van de verderfelijke nazipolitiek van uitsluiten en veroordelen. Enfin, dat hoeft ik jullie niet te vertellen.’

‘Wat ga je hiertegen doen?’ vroeg Klaus.

‘Een open brief naar die krant sturen. Ik zie nu in dat de verbeelding helaas niet krachtig genoeg is om dit gif te vernietigen. En ook over dat gezonde verstand heb ik zo mijn twijfels. Ik zal me ferm en onomwonden moeten uitdrukken.’

‘Ferm en onomwonden. Bravo,’ zei Klaus.

‘Papá,’ zei Erika, ‘zo trots als nu ben ik niet meer op je geweest sinds je de Nobelprijs kreeg.’

Vader keek haar aan. Klaus zag dat zijn ogen spottend twinkelden. ‘Was je trots op me toen ik de Nobelprijs kreeg, Eri? Daar heb je me nooit iets van laten merken.’

‘Vind je het gek?’ zei Erika. ‘Jij was toen zelf zo enorm ingenomen met je succes, dat de trots van een ander daar niet meer bij kon. Dus toen heb ik mijn mond maar gehouden.’

De tovenaarschaterde. ‘Ze proberen ons klein te krijgen, maar onze humor hebben we nog.’

‘Humor?’ vroeg Erika. ‘Het was gewoon zo.’ Maar toen moest ook zij lachen en voelde Klaus weer dat er tussen die twee een verbond was waarin voor niemand anders ruimte was. Zo was het al zijn leven lang geweest.

Mielein kwam binnen. Het viel Klaus op dat zijn moeder weer wat grijzer was geworden. ‘Vergis ik me, of is de stemming in deze kamer behoorlijk uitgelaten?’ vroeg ze.

‘De tovenaar gaat hardop zeggen dat de nazi’s niet deugen,’ zei Erika. ‘Eindelijk gaat hij doen wat ik hem al jarenlang heb geadviseerd.’

‘Mooi,’ zei Mielein.

‘Mooi?’ vroeg Klaus. ‘Je klinkt niet bepaald verrast.’

‘Ik ken mijn Tommy,’ zei Mielein. ‘Ik wist al weken dat het bijna zover was.’ Ze wees op de krant. ‘Dit is heus niet de eerste keer dat ze zoiets proberen.’ Toen keek ze Klaus aan. ‘En waaraan hebben we jouw onverwachte bezoek te danken, Eissie?’ vroeg ze. ‘Eissie’ was zijn koosnaam. ‘Waarom ben je zo ineens helemaal hiernaartoe gekomen? Zou het kunnen zijn omdat je geld nodig hebt?’

Was dit grappig bedoeld? Voor grappig zijn had zijn moeder geen talent. ‘Hoe kom je daar nou bij? Maar nu je er toch over begint... Het leven in Parijs en Amsterdam is duur en mijn boeken leveren nauwelijks nog iets op.’

‘Ik heb het ook niet makkelijk, hoor, nu mijn theatergroepje bijna nergens meer mag optreden,’ zei Erika.

‘Kom straks allebei maar even met me praten,’ zei Mielein. ‘Maar ik moet nu eerst de kokkin instructies geven voor het avondeten. Zonder strenge instructies maakt ze er een potje van. En Klaus ziet eruit alsof hij wel een gezonde maaltijd kan gebruiken.’ Ze verliet de kamer.

De tovenaar keek Klaus aan. ‘Ben je ziek?’ vroeg hij.

‘Welnee,’ zei Klaus, ‘alleen maar een beetje moe.’ Zijn vader wist vermoedelijk nog steeds niets van zijn drugsgebruik, zijn moeder had hem al jaren door.

‘Zullen wij je nu ook maar alleen laten, papá?’ vroeg Erika.
‘Dan kun je aan je brief beginnen.’

‘Dat lijkt me een goed idee,’ zei vader.

Klaus en Erika gingen naar de tuin.

18 ‘Mielein heeft gelijk,’ zei Erika, ‘je ziet er vreselijk uit.’

‘Ik ben ongelukkig,’ zei Klaus. ‘Ik heb die morfine nodig, anders red ik het niet.’

‘Probeer er dan wat minder van te nemen. Iedereen kan aan je zien dat je verslaafd bent. Doe zoals ik, hou je een beet-je in met dat spul.’

‘Dat kan ik niet.’

Erika zuchtte theatraal, maar zei niets meer. Vanuit het huis klonk pianomuziek. Mozart. Elisabeth, hun jongste zus die aan het conservatorium in Zürich studeerde, was aan het repeteren voor een huisconcert. Klaus had weleens een betere uitvoering van deze pianosonate gehoord. Van zijn vier jongere broers en zussen wilden er drie musicus worden. Elisabeth was de minst getalenteerde, vond Klaus. Maar hij peinsde er niet over dat tegen haar te zeggen. Ze was een schat, waarom zou hij haar kwetsen?

Drie dagen later stond de open brief van de tovenaar in de *Neue Zürcher Zeitung*. Andere kranten publiceerden hem ook. De nazi's namen er uiteraard kennis van, maar alle weldenkende Duitsers eveneens, hoopte Klaus. En de emigranten. En oom Heinrich...

‘Dat ik trouw ben gebleven aan uitgeverij Fischer in Duitsland, heeft absoluut niets te maken met mijn veronderstelde steun aan het huidige bewind,’ stond er in de brief. En: ‘Ik steun dit bewind niet. Uit het huidige gezag in mijn vaderland kán niets goeds voortkomen.’ Het was een lange en onomwonden brief, maar vooral in deze laatste zin stond eigenlijk alles al, vond Klaus. Eindelijk, eindelijk was het duidelijk waar zijn vader voor stond. De grootste, belangrijkste, succes-

volste Duitse schrijver van deze tijd, de Nobelprijswinnaar, de bestsellerschrijver, de publiekslieveling, had zich tegen de nazi's gekeerd. Thomas Mann had positie gekozen. Toen zijn broer Heinrich dat jaren daarvoor had gedaan, had niemand ervan opgekeken. Oom Heinrich was altijd al tegen welke 'sterke leider' dan ook geweest. Toen Klaus zich in publicaties tegen de nazi's keerde, werd hij verketterd, maar ook neergezet als 'de oninteressante zoon van'. Toen Erika met haar cabaret *Die Pfeffermühle* de volgelingen van de nazi's een spiegel voorhield, werd de Duitse theaters te verstaan gegeven haar geen podium meer te bieden. Dat was allemaal nog wel te overzien geweest voor het bewind. Maar nu ook de tovenaar zelf zich had uitgesproken, was de familie Mann met afstand de meest gehate familie van nazi-Duitsland geworden. Hitler ontplofte van woede, zo stelde Klaus het zich voor, Göring kreeg maagkrampen en in het hoofdkwartier van de Bruinen werd nerveus vergaderd over wat hun volgende stap zou zijn.

'Nu is er geen weg meer terug,' zei vader. Hij keek naar zijn in de krant afgedrukte brief alsof er een explosief in verborgen zat.

'Vind je dat erg?' vroeg Klaus.

'Het was onontkoombaar.'

Mielein knikte. 'Ja, het was onontkoombaar.'

'Maar het voelt als een nederlaag,' zei vader. 'Dat het Kwaad zelf niet tot andere gedachten te brengen was, wist ik uiteraard. Maar dat mijn lezers, de journalisten, de mensen van wie ik dacht dat ze onze medestanders waren, nu al meer dan drie jaar lang zo ruggengraatloos reageren op de haat die Hitler uitdraagt, hem zelfs in nog altijd toenemende mate steunen, stemt me somber. Is er nog een toekomst voor Duitsland?'

'Je brief is geen nederlaag, maar een overwinning,' zei Mielein. Ze ging naast hem zitten en legde haar hand op zijn arm.